

BÖLCSKEI ANDREA

Helyesírás- és hangtörténeti változások vizsgálata az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helynevek adatbázisa segítségével*

A dolgozat célja, hogy egy konkrét helynévtípus egyes nyelvi jellegzetességeinek vizsgálatán keresztül érzékeltesse, miként segítheti a névtörténeti kutatásokat a számítógépes adatbázisok készítése, használata. A szerző előbb röviden bemutatja az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helynevek készülő adatbázisát, melynek felépítését annak kettős célja határozza meg: a rögzített adatokból klasszikus felépítésű szótári szócikkek hozhatók létre; illetve, a megfelelő kódolásnak köszönhetően, a helynevek adott elméleti keretben történő részletes nyelvi elemzéséhez szükséges ismeretek is lehívhatók. Az írás ezután, az adatbázis nyújtotta lehetőségek illusztrálására, a vizsgált névtípus fontosabb helyesírás- és hangtörténeti jellemzőit tárgyalja, többféle denotátumot jelölő helynévi példákon keresztül.

1. Nyelvtechnológiai alkalmazások a helynévkutatásban

A névtan azon nyelvészeti diszciplínának egyike, amely hagyományosan nagy mennyiségű, sokszor különböző típusú adat összegyűjtése, egybevetése és elemző feldolgozása révén vonja le következtetéseit. A mai nyelvtechnológia által nyújtott lehetőségek közül ezért a nagyszámú, folytonosan bővíthető mennyiségű adat tárolására, karbantartására, több szempontú rendszerezésére, szűrésére alkalmas felhasználások különösen hasznosak a névtani, közöttük a helyneveket érintő kutatások számára.

Az utóbbi évtizedben, főként egy-egy területi egységhez kötődően, egyre jellemzőbbé vált a helynévkutatásban a névadatok digitalizálása, adatbázisok kiépítése, adatrendszerező és térképezést lehetővé tevő programok fejlesztése. A helynévtárak (és dialektológiai adattárak) anyagának informatizálásával, számítógépes feldolgozásával kapcsolatos aktuális kérdések tárgyalása 2009-ben műhelytalálkozó témájául is szolgált, az elhangzott előadásokból kötet készült (Bárth M.–Vargha 2011). Egyre gyakoribbak a digitális anyagok elemzésével megalkotott dolgozatok. Póczos Rita (2010) Baranya megye sásdi járásának magyar és német kétnyelvű helynévállományát, a két helynévrendszer kontaktusainak vizsgálatát elektronikus adatbázisban rögzített, több mint tízezer helynévi adatot tartalmazó korpusz alapján végezte el. Bárth M. János (2010, 2011) a „Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése” című kötetek informatizált változatának elkészítése során kialakított szoftver bemutatására, a digitalizált helynévállomány egyes nyelvi jellegzetességeinek leírására vállalkozott.

---

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával.

Az utóbbi néhány évtizedben kiadott ún. megyei helynévtárak anyagának elektronikus adatbázisokba rendezése, a helynévi adatok térképre vetítése is megindult egyetemi szemináriumi (N. Császi 2011), továbbá, nagyobb léptékben, kutatóegyetemi program keretében (vö. <http://mdh.unideb.hu>). Az utóbbi jelentős vállalkozás, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén készülő Magyar Digitális Helynévtár létrehozásának céljairól, a névtár jellemzőiről és a kapcsolódó munkálatokról Tóth Valéria, az egyik szerkesztő több helyen is beszámolt (Tóth V. 2011, 2012a; Tóth V.–Zichar 2011). A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke nagy figyelmet fordít a helynévtörténeti adatok informatizált közzétételére is: a már említett Magyar Digitális Helynévtáron belül kiépített korai helynévtári modul mellett további helynévtörténeti adatbázisokat tettek elérhetővé a „Magyar Névarchívum” című honlapon keresztül (<http://mna.unideb.hu>). Több, térképészeti céllal készült digitális névtár esetében is felmerül, hogy azok nyelvészeti fókuszú kutatásokra is felhasználhatóak lennének (Mikešy–Képes 2011).

2. Az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helynevek adatbázisáról

Az ún. „egyházi helyneveink” – Mező András (1996: 24) felosztásában: az egyházi épületekre, építményekre és ezek részeire, az egyházhoz tartozó személyekre, egyházi szervezetekre, illetve a patrocíniumra, a templom titulusára utaló helynevek – vizsgálata mindig is népszerű téma volt a magyar helynévkutatásban (l. pl. Mikešy 1967; Kristó 1983; Benkő 1987, 1993; Hajdú 1991). Patrocíniumi helyneveink nyelvi sajátosságainak leírása, keletkezésük művelődéstörténeti hátterének tisztázása, egyes európai országok hasonló névtípusával való összevetése az utóbbi két évtizedben is több tanulmány témájául szolgált (l. pl. Mező 1996; Hoffmann 1999; Rácz 1999; Bölcskei 2005; Tóth V. 2006, 2007, 2012b, szerk. 2011). Kevesebb figyelmet kapott ugyanakkor az egyház (egykori) birtokosi szerepkörét előtérbe állító névformák sajátosságainak vizsgálata (l. pl. Solymosi 1994, 1997; Murádin 2000; Bölcskei 2012; Szőke 2013).

Ez utóbbi névtípus jellegzetességeinek feltárását nagyban segítheti egy tematikus helynévtörténeti adatbázis létrehozása, melynek kiépítésére magam vállalkoztam. Az adatbázis alapvető célja, hogy eszközül szolgáljon a kérdéses névtípus monografikus feldolgozásához, felépítése ezért ennek megfelelően két típusú információ kinyerésére teszi alkalmassá: a rögzített adatokból egyrészt klasszikus felépítésű szótári szócikkek hozhatók létre; másrészt, a megfelelő kódolásnak köszönhetően, a helynevek adott elméleti keretben történő részletes nyelvi elemzéséhez szükséges ismeretek hívhatók le lekérdezések segítségével. Mivel e lehetőségeket az egyébként könnyen elérhető és széles körben ismert Access adatbázis-kezelő program tudja biztosítani, ezért informatikai háttérként ezt használom.

Az adatbázisban rögzített helynévi adatok – az időben minél szélesebb körű, kellőképpen körültekintő nyelvi vizsgálat lehetőségének biztosítására – különböző

nyelvtörténeti korszakok névanyagát tárgyaló, különféle típusú forrásokból származnak. A feldolgozott források között egyaránt vannak történeti földrajzok (pl. a Györffy-, Csánki- és Fekete Nagy-féle kötetek), okmánytárak (pl. AO., ZsO.), helynévtárak (pl. LexLoc., Lipszky, MDH., Hnk.), helynévszótárak (pl. KMHSz., FNESz.), földrajzinév-gyűjtemények (pl. az ún. megyei kötetek), történeti és nyelvészeti munkák (pl. Mező 1999) (a források részletes felsorolását, pontos azonosítását l. Bölcskei é. n.).

Az adatbázisba olyan névformák kerülnek be, amelyek jelöltjének (denotátumának) egykori egyházi birtoklása a források alapján igazolható, és a névalak, illetve annak egy része nyelvileg is azonosítja a tulajdonost. Az egyes névformák kapcsán a következő attribútumokat rögzítettem: az azonosító szám; a címszóként álló helynév; a helynév lehetséges alak- és névváltozatai; a jelölt denotátum fajtája; a jelölt denotátum lokalizációja a megye, valamint egy jelentősebb közeli településhez viszonyított helyzet megadásával; a releváns helytörténeti események (így például, amennyiben ismeretes, az egyházi birtokos azonosítása, az adományozás körülményeinek, egyes birtoklástörténeti változásoknak a leírása); továbbá a jelölt denotátum mai neve, illetve, ennek hiányában, ha a forrásokból kideríthető, az egykori névformát esetlegesen ma is őrző környékbeli denotátumok megnevezései a denotátum táblába kerültek.

Azonosító	Helynév	Névváltozat	Denotátumfajta	Megye	Lokalizáció	Helytörténet
5	Apátfalva		település	Borsod	Bélt mellett Ék-re	Bélt, amelyhez közel esik. Monocsból néven is említi. A KMHSz. (1: 50)
6	Apátközűháza		hely	Baranya	Medvitz határában	Gy. (1: 340. Medvitz [Medvitz] alatt): Medvitz (egy nagyobb birtoktest Szi
7	Apát tava		hely	Baranya	Dráva birtokon	Gy. (1: 371. Rád [Dráva] alatt): I. László egy, a Dráva sátságán lévő birtok
8	Apát zátonya		halászhely	Bodrog	Tóti határában	Gy. (1: 730-1, Tóti alatt): Apát zátonya egy 1326. évi, Tóti bizonyos terü
9	Apát-völgy		völgy	Baranya	a Pécs melletti Boda f	Gy. (1: 285-6, Boda, Liki- alatt): A királyi udvarnokok Bodáját (Líkiboda
10	Apáti 1.		település	Abauj	Forrótól ÉNy-ra, a Vas Gy.	(1: 62) a következőket írja: a település előbb az Aba-nem, illetve a r
11	Apáti 2.		település	Abauj	Szmrától Ék-re	Gy. (1: 158-9, Zsup[cs] Apáti-, főlde alatt) és a KMHSz. (1: 34. 307) felhív
12	Apáti 3.	~ Apátifölde	föld	Baranya	Bár és Csele mellett	Gy. (1: 271): Bár falu határjártárában Csele felől említi. A föld a Cselén l
13	Apáti 4.	kettéválásával	település	Bars	a megye Ék-i részén,	Gy. (1: 425-6): 1075-ben adományozta a garamszentbenedeki apátság
14	Apáti 5.		település	Bihar	a megye Ny-i részén,	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apáti nevű falu fekvű, melyek e
15	Apáti 6.		település	Bihar	Váradtól D-re	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apáti nevű falu fekvű, melyek e
16	Apáti 7.		település	Bihar	a megye Ék-i részén,	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apáti nevű falu fekvű, melyek e
17	Apáti 8.		település	Bihar	a megye Ék-i részén,	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apáti nevű falu fekvű, melyek e
18	Apáti 9.		település	Bihar	pontosabban nem lef	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apáti nevű falu fekvű, melyek e
19	Apáti 10.	~ Aranyán	település	Bodrog	Bodrogtól D-re: Zomb Gy.	(1: 706-7, Aranyán [Basesnyó, Apáti, Nagyár] alatt): A 11. század
20	Apáti 11.		település	Borsod	a megye DNy-i részén	Gy. (1: 752): 1067 körül kapta meg a szádi apátság Szihalom egy részét,
21	[Apát pataka]	~ Bukk-sevnicce folyó		Bars	a Garam jobb oldali m	
22	[Apát]-széna		hely	Baranya	Kövesdi határában	
23	Barát		település	Csanád	Makófalvától Ny-ra	Gy. (1: 847): 1274-ben a Csanád nb. Makófalviak és Tompósiek ősei oszt
24	Barátpüspöki		település	Bihar	a megye É-i részén, az Gy.	(1: 655-6, Püspöki 2. [Barát-] alatt): Az erdélyi püspök birtoka volt,
25	Barátúr	~ Barát	település	Baranya	Pécsről É-ra: 1981-ber A FNESz.	(1: 167. Barátúr alatt) adatai szerint a helynév a falu egykori bi
26	Barátúryárágy		település	Borsod	a megye D-i részén,	a KMHSz. (1: 202): Nyárágy település K-i részét Barátúryárágy néven is em
27	Pap 1.	~ Papi 1.	település	Abauj	Forrótól ÉNy-ra	Györffy (1: 128-9) a névből következően papi birtoknak tartja. A 13. sz.
28	Pap 2.	~ Papi 2.	település	Arad	a megye Ny-i részén,	Györffy (1: 183) a névből következően egyházi birtoknak tartja. Csánki l
29	Pap(i) 3.		település	Baranya	Dunaszekcsőtől Ny-ra	Gy. (1: 355) arra hívja fel a figyelmet, hogy a Zebugun név (egy nemes r

1. ábra. Denotátum tábla

A helynévtörténeti adatok táblája a névforma és a denotátum azonosító számát, a denotátumot jelölő névalakok lejegyzésének évét, az esetleges módosítások évét, magukat a történeti helynévi adatokat, a névformák forrásának megjelölését, az egyes névalakok kapcsán pedig helyesírás- és hangtörténeti, lexikális, morfológiai és szintagmatikus, keletkezés- és változástörténeti jellemzőket tartalmaz (az egyes attribútumokról részletesen l. Bölcskei é. n.).

Azonosító	DenotátumAz	Kelekezés	Módosítási	TörténetiAd	Forrás	HelyesírásTi.	Lexika	MorfológiaSzi	Keleti	NévváltozásTipusa
361	1	1264 +1264/[XIV.]	Abba, lac.	Gy. 1: 297	EM, 56	á, c	14			puszta köznév
362	2	1332 1332-7	Apachya			á, c	14			puszta köznév
363	2	1333 1333-5/PR.	Apacha	Apatl Gy. 1: 170; Cs. 1: 766	á, c	á, c	14		33	puszta köznév
364	2	1481 1481	Apachya	Cs. 1: 766		á, c	14			puszta köznév
365	2	1484 1484	Apachya	Cs. 1: 766		á, c	14			puszta köznév
366	2	1485 1485	Apachya, pred.	Cs. 1: 766		á, c	14			puszta köznév
367	2	1488 1488	Apachya	Cs. 1: 766		á, c	14			puszta köznév
368	2	1709 1709	Opatitza	Gy. 1: 170						puszta köznév
369	2	1808 1808	Új-Arad	L. differenciált ft	51 és 21					komplex változás (település)
370	3	1342 1342	Apatakal; ad	A. 4: 288		á, o	14 és 18			jelölt birtokos sz 11
371	4	1347 1347	Apathfaya, p.	Cs. 1: 602; A. 5: á, t, á, j			14 és 15			jelölt birtokos sz 11
372	4	1642 1642	Apaťajan	FNESz. 1: 104, v			32 és 11			jelöletlen birtok
373	5	1330 1330/771	villa Abbottis; v	Gy. 1: 766; Cs 1						reszszemantizáció
374	5	1338 1338	Apathfalva	Cs. 1: 168; Kázi; á, t			14 és 11			jelölt birtokos sz 11
375	5	1405 1405	Molnosbeel	Cs. 1: 169		é	18 és 21			minőségjelzős sz;
376	5	1423 1423	Molnosbeel	Cs. 1: 169		é	18 és 21			névszcsere (jelző)
377	5	1456 1456	Beel	Cs. 1: 169		é	32			puszta személyi
378	5	1483 1483	Molnosbeel	Cs. 1: 169		é	18 és 21			minőségjelzős sz;
379	5	1808 1808	Apáťfalva, op L.			t	14 és 11			jelölt birtokos sz
380	5		Bélapáťfalva	Gy. 1: 758			21 és 22			minőségjelzős sz;
381	6	1077 [+1077-95]+1	Apatkuzhyda	DHA, 79 Gy. 1 á, o, i			14 és 18			jelölt birtokos sz 11
382	6	1077 [+1077-95]+1	A Pakazhyda	DHA, 79 Gy. 1: ó, i						névelő, értelmi
383	6	1077 [+1077-95]+1	Apakozhyda	DHA, 79 Gy. 1: ó, z			35 és 13			jelölt birtokos sz
384	6	1077 [+1077-95]+1	Agazahyda	DHA, 79						névelő, értelmi
385	7	1077 [+1077-95]+1	Apattoa	DHA, 78-9, Gy. á, a, hiátus			14 és 11			jelölt birtokos sz 11

2. ábra. A helynévtörténeti adatok táblája

3. A vizsgált helynevek fontosabb helyesírás- és hangtörténeti sajátosságainak leírása az adatbázis segítségével

Az adatbázis lehetőséget nyújt arra, hogy megfigyeléseket vonjunk le a névformák nyelvi jellemzői kapcsán. Ennek illusztrálására az alábbiakban a vizsgált névtípus fontosabb helyesírás-történeti és hangtörténeti sajátosságait tárgyalom. Szó esik egyes magán- és mássalhangzók névformabeli jelölésének lehetőségeiről; bizonyos névalakok vélhető egykori kiejtéséről; néhány alkalmazkodási folyamat korai írásbeli jelöléséről; az egybe- és a különírás alkalmazásáról; egyes hangtörténeti változások megvalósulásáról (labializáció, nyíltabbá válás); bizonyos fonotaktikai jellemzők változásáról (mássalhangzó-torlódás, hiátus, kétnyíltszótagos tendencia); a hangkivetésnek, illetve az inetimologikus mássalhangzók megjelenésének a példáiról.

Egyes, a magyar helyesírás-történet szempontjából problémásnak ítélt magán- és mássalhangzóknak (vö. Korompay 2003) a vizsgált helynévformákban való jelölését illetően reprezentatív példákat hozok: az *ö*, a *c* és a *cs* fonémák lejegyzésének gyakorlatát mutatom be. Az *ü* > *ö* nyíltabbá válás, valamint az *ë* > *ö* labializáció eredményeként a 13–15. század során létrejövő *ö* fonéma jelölése a vizsgált helynévi adatokban az ómagyar kor során változatos képet mutat. Éppen az *ë* > *ö* labializáció okán nagy valószínűséggel *ö*-t jelöl az **u** betű a 1323: *Kereztes* ~ *Kereztus* (föld, Krassó; Gy. 3: 486, Cs. 2: 103)¹ névpár esetében. Egyedi

¹ A példaként szolgáló névformák esetében az adatközlés rendje a következő: a lejegyzés évszámát a névformá(k) követi(k), majd zárójelben a jelölt denotátum korabeli megyei elhelyezkedést adom meg, valamint rövidítés, kötet- és oldalszám segítségével a névformá(k) forrását is megjelölöm. A denotátum típusát csak abban az esetben tüntetem fel a zárójelben, ha az nem település volt. Az évszám megadásának módja a forrásokat követi, a jelzések magyarázatát l. ott.

előfordulású egy homonim helynév 1396: *Keresthws* (Bihar; Cs. 1: 613) formában való lejegyzése, melyben a **w** betű akár *ö* hangot is jelölhet. Gyakori és tendenciaszerű a korszakban az *ö* hang **eu** betűkapcsolattal való jelölése a *föld*, *völgy* lexémák helynévbéli megjelenésekor, pl. 1329/1330/1407: *Apatifeulde* (Abaúj; Gy. 1: 158); 1359: *Monohfeulde* (föld, Zala; Cs. 3: 36, *Bezeréd* a.); 1348: *Remetheweulge* (erdő, Kolozs; Cs. 5: 399, *Sármás* a.); bár egy-egy esetben **ew** betűkombinációval is találkozunk, pl. 1411: *Eghazfewlde* (Fejér; Cs. 3: 326). Más lexémákban az *ö* hang jelölésére az utóbbi betűkapcsolaton túl az **ev** betűkombinációval is számolnunk kell, pl. [1335]/1335: *Popewreme* (Gy. 3: 196), 1336: *Popevremev* (víz, Hont; Gy. 3: 196). Viszonylag későn jelentkezik anyagunkban az *ö* hang **o** betűs írásmódja, pl. 1429: *Magasy* al. nom. *Apathfolde* (Vas; Cs. 2: 773). Az **ö** betűvel következetesen a középmagyar korszak végéről származó adatokban találkozunk, pl. 1720: *Püspök Falva* (Nyitra; FNESz. 2: 385, *Püspökfalu* a.); 1736–9: *Fülek-Püspöki* (Nógrád; FNESz. 1: 484).

A magyarban a 11. századtól meghonosodó *c* fonéma jelölése hosszú időn át bizonytalan a vizsgált típusokhoz tartozó helynevekben. Az *apáca* lexémát tartalmazó névformákban a *c* hang lejegyzése a korai időszakban **ch**, **th**, **chh**, **chch** vagy **cz** betűkapcsolatokkal történik, pl. 1333–5/PR.: *Apacha* ~ *Apatha* (Arad; Gy. 1: 170, Cs. 1: 766); 1332–7: *Apachhya* (Arad; EH. 56); 1416: *Apachcha* (Temes; Cs. 2: 98); 1456: *Apacza* (puszta, Szerém; Cs. 2: 240); sőt, egy alkalommal, talán téves etimologizálásnak köszönhetően, 1567: *Apádca* (Békés; FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* a.) formával is találkozunk. Az újmagyar korban leginkább a **cz**-s írásmód jelentkezik a vizsgált helynevekben, pl. 1773: *Bajmocz Apáthy* (Nyitra; FNESz. 1: 139); 1895: *Csanád-Apáca* (Békés; FNESz. 1: 305). Megjegyzendő, hogy a *cs* fonéma *e* típusú helynevekben való jelölése kezdetben nem feltétlenül különül el a *c* fonéma jelölésétől: a *cs* hang lejegyzésére is használatos volt a **ch** betűkapcsolat, pl. 1286: *Apati* ~ *Supch* (Abaúj; Gy. 1: 158); 1444: *Budauaridench* (Somogy; Cs. 2: 600); de jelentkezik a korai névformákban az **s** betű és az **sh** betűkapcsolat is a *cs* hang jeleként, pl. 1194: *Vkas* (Sopron; Cs. 3: 619); 1272/1419: *Dekan Gemulshe* (gyümölcsös, Abaúj; Gy. 1: 64). A **cs** betűs jelölés az újmagyar korra válik általánossá a névalakokban, pl. 1773: *Dobracs Apáthi* (Szatmár; FNESz. 1: 377–8); 1808: *Holdvilág (Csicsó-)* (Alsó-Fehér; L. 2: 56).

A kiejtés vonatkozásában a lejegyzett formák alapján az első szótagban labiális *a*-s ejtésre következtethetünk a következő példák esetében: pl. 1232: *Borat* (Győr; Gy. 2: 580); 1289: *Popteluky* (Erdélyi Fehér; Gy. 2: 200); 1314: *Popsuka* (Zala; Cs. 3: 92). Egyes névelemek tekintetében a magyar nyelvterület különböző pontjain jelentkező hangsúlytalan szótagbeli *ö*-s ejtéssel számolhatunk, pl. 1261/1271: *Kerezthusfeulde* (Heves; Gy. 3: 108); 1275: *Bratiberuk!* (berek, Heves; Gy. 3: 86); 1289: *Popteluky* (Erdélyi Fehér; Gy. 2: 200); 1329: *Kerezttuserdeu* (erdő, Doboka; Gy. 2: 71); 1338: *Dezmasteluk* ~ *Dezmasfelde!* (Gömör; Gy. 2: 494); 1361: *Zentpeturoolup* (Győr; Cs. 3: 544). Intervokális helyzetben geminálódott mássalhangzó jelenlétére következtethetünk az írott forma alapján az 1256: *Appati* (Abaúj; Gy. 1: 62); vagy az 1332: *Appathyda* (Kolozs; Gy. 3: 342, 3: 381, *Zsuk* (*Suk*) a.) névformák esetében.

A helyesírás által ma nem tükrözött alkalmazkodási folyamatok közül több jelölésére is találunk egy-egy példát anyagunkban. Így néhány korai névalakban írásban jelölt formában jelentkezik a zöngéesség szerinti előre- vagy hátraható részleges hasonulás, pl. 1260: *Popth*, majd 1494: *Papd* ~ *Pabd* (Temes; FNESz. 2: 316, Cs. 2: 56); 1319: *Popt*, majd 1330/1477: *Bekaspab[d]* (Baranya; Gy. 1: 355, Cs. 2: 514–5); illetve a szóvégi zöngéződés, pl. 1331: *Barad* ~ *Borad*, majd 1382: *Barath* (Somogy; Cs. 2: 589–90). Van példa összeolvadás írásban történő jelölésére is, pl. 1344: *Remethegorongia* (tó, Bereg; Z. 2: 98).

Az egybe- és különírás tekintetében a differenciáló jelző névformabeli különírása, illetve kötőjelezése egészen hosszán gyakorlatban volt, pl. 1441: *Eghazas Apathy* (Zala; Cs. 3: 29); 1491: *Pap Almas* és *Azzyw Almas* (Hunyad; Cs. 5: 68, *Almás c* a.); 1599: *Dellő-Apáthi* (Doboka; FNESz. 1: 361); 1746: *Szilvás-Apáthi* (Abaúj; FNESz. 2: 582, *Szilvásapáti* a.); 1794: *Sár Keresztes* (Fejér, FNESz. 2: 452); 1890: *Alsó-Remete* (Bereg; Cs. 1: 419, *Remete* a.). A földrajzi köznévi névrész esetében a jellemző egybeírás mellett a különírásra is vannak korai és későbbi példák egyaránt, pl. 1268: *Apat welge* (völgy, Nógrád; Gy. 4: 271); 1612: *Baratt faluba* (Vas; FNESz. 1: 166); 1720: *Püspök Falva* (Nyitra; FNESz. 2: 385, *Püspökfalva* a.). Az idők során a helyneveket is lényegében ugyanazok a hangtörténeti változások érték, amelyek a közszavakat (vö. E. Abaffy 2003). Nyomára bukkanunk anyagunkban az *i* > *ü* labializáció helynévi példáinak, pl. 1263: *Pyspuky* (Gy. 2: 536) > 1808: *Püspöki* (*Sajó*-) (Gömör; L. 1: 544); [1332]–1429: *Pyspuki* ~ *Pysky* (Cs. 1: 620) > 1808: *Püski* (puszta, Bihar; L. 1: 543); de jelentkezik az *ë* > *ö* labializáció kiinduló formái is, pl. 1297: *Prepostfelde* (föld, Gömör; Gy. 2: 546); 1268: *Apat welge* (völgy, Nógrád; Gy. 4: 271). A kétféle labializáció kombinálódva jelenik meg a 1261/1271: *Gunguspispuki* (Gy. 3: 127) > 15. sz. vége: *Gyengyespyspeky* (Cs. 1: 68–9) > 1808: *Gyöngyös-Püspöki* (Heves; L. 1: 544) változási sorban: a megkülönböztető névrész *ë* ~ *ö* viszonylatban előbb labiális formáról vált illabiálisra, majd labiális változatban állandósul; az alaprész pedig *i* > *ü* labializációt mutat.

A nyíltabbá válás esetei közül magas hangrenden találunk példát *i* > *ë* nyíltabbá válásra az első és a második névrészben egyaránt, pl. 1391: *Ighazfalua* > 1394: *Eghazfalua* (Torda; Cs. 5: 701–2); 1295/1296: *Remetehegy* > 1880: *Remete-hegy* (hegy, Liptó; Gy. 4: 67); továbbá *ü* > *ö* nyíltabbá válásra, pl. 1261/1271: *Mezeupispuky* (Gy. 1: 801) > 1808: *Püspöki* (*Keresztes*-) (Borsod; L. 1: 544). Mély hangrenden (*u* >) *o* > *a* nyíltabbá válást figyelhetünk meg +1278: *Apachazakalus* (Gy. 3: 451) > 1808: *Szakállos* (*Apácza*-) (L. 1: 619) > 1926: *Apácaszakállas* (Komárom; Gy. 3: 453) esetében. Az *o* > *a* nyíltabbá válással állhatnak összefüggésben a labiális *a* lejegyzésével kapcsolatos bizonytalanságot jelző névformák is, pl. 1332–5/Pp. Reg.: *Popfalua* (Gy. 3: 367) > 1357: *Popfolua* (Cs. 5: 392–3) > 1808: *Papfalva* (Kolozs; L. 2: 106).

A vizsgált helynévformák fonotaktikai jellemzői tekintetében a névalak elején mássalhangzó-torlódás a *barát* lexémával összefüggésben kerül elő, pl. 1275: *Bratiberuk!* (berek, Heves; Gy. 3: 86); igaz, a mássalhangzó-torlódással kezdődő névforma néhol csak alakváltozat a bontóhangot tartalmazó névforma mellett (vö.

Kenyherz 2013: 50–1), pl. 1251/1263/1398: *Barathy* (Gy. 2: 580) > +1252 [1270]: *Barath ~ Brath* (Gy. 2: 580, Cs. 3: 545) > 1266/1270/1499: *Brath!* (Gy. 2: 581, Cs. 3: 545) > 1269: *Baraty!* (Győr; Gy. 2: 581). Szó belseji mássalhangzó-torlódás feloldódhat hangkivetés és bontóhang beillesztése révén, pl. 1325: *Olchwa* (FNESz. 2: 273, *Olcsva* a.) > 1616: *Ócsova Apáti* (Szatmár; FNESz. 2: 273, *Olcsvaapáti* a.).

Több példánk is van hiátus jelenlétére a vizsgált névformákban, s némely esetben a hiátus megszűnése is adatolt, pl. 1211: *Apatfeereh ~ Appatfeereh* (domb, Fejér; Gy. 2: 433); [+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Apattoa* > [+1077–95]/+1158//XV.: *Apathaua ~ Pathan ~ Apat-thaua* (hely, Baranya; DHA. 78–9, Gy. 1: 371); +1263/1324/1580: *Leske ~ Apathaasa ~ Apathoasa* > 15. sz.: *Apathhauasa* (erdő, Kolozs; Gy. 3: 362, Cs. 5: 373–4).

A megfelelő mai helynévformákkal összevetve néhány esetben a kétnyíltszótagos tendencia megvalósulásának elmaradására figyelhetünk fel, pl. 1230/1349: *Popteleke* (Doboka; Gy. 2: 84); 1341: *Remeteerezteueny* (erdő, Baranya; Gy. 1: 317); s talán ide tartozik a 1468: *Papfalova* (Hunyad; Cs. 5: 121–2) adat is (a -*foluva* ~ -*foluua* utótaghoz vö. Kázmér 1970: 27). Más esetekben olyan hangsúlytalan magánhangzót vet ki a kétnyíltszótagos tendencia a névformából, amely a párhuzamba állítható mai helynév- és szóalakokban jellemzően ott van, pl. 1274: *Apathunkaya* (Vas; Cs. 2: 805); 1380: *Borsmonostra* (Sopron; FNESz. 1: 242). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a fenti névformák egy része jelentkezik mai fonotaktikai jellemzőket mutató változatban is, pl. 1875: *Paptelke* (Gy. 2: 84); 1342: *Theuteus ~ Apathvukatheteus* (Cs. 2: 805); 1391: *Borsmonostora* (FNESz. 1: 242).

Egyes vizsgált névformákban a szókezdő A- téves, időszakos elhagyásával találkozunk, pl. 1332–7: *Apacha ~ Pacha* (Cs. 2: 98, FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* a.) > 1416: *Apachcha* (Temes; Cs. 2: 98); 1332: *Apátfalva* (Cs. 1: 693, Csanád megyei *Apátfalva* a.) > 1334: *Pothfalua* (FNESz. 1: 105) > 1773: *Apatfalva* (Csongrád; FNESz. 1: 105). A szóvégi -*d* képző időszakos elmaradására példa 1474: *Pabd ~ Pab* > 1478: *Papd* (Baranya; Cs. 2: 514–5) esete.

Máskor inetimologikus mássalhangzók kerülnek be egyes névformákba. A névformák egy része egyházi birtoklást tükröz, ám néhány esetben a szervesen mássalhangzó olyan névalakban jelentkezik, amely alternánsa az egyházi birtoklást kifejező helynévnek az adott denotátum megjelölésekor. Ez a névalak időben megelőzheti, vagy követheti az egyházi vonatkozású helynevet, de az is lehetséges, hogy a két névforma egy ideig egymás mellett él. Szó végén inetimologikus *l* jelentkezésére példa 1113/1248/1410: *Curtoiz* > 1349: *Kartholc ~ Apaty* (Nyitra; Gy. 4: 404) esete (az -*óc* > -*olc* változáshoz vö. Tóth V. 2004: 457). Szó belsejében inetimologikus *p* fordul elő anyagunkban, pl. 1448: *Zamlen* > 1470: *Naghzampen*, de 1478: *Kyszampen* > 1890: *Kis-, Barát- és Nagy-Zomlin* (Bihar; Cs. 1: 628, *Zamlén* a.); 1416: *Komlospathaca ~ Comlos* > 1427: *Komplos* (Cs. 1: 300, *Komlós és Komlós(-pataka)* a.) > 1458: *Kereztheskomlos* (Sáros; Cs. 1: 300, *Komlós* a., FNESz. 1: 773–4, *Komlóskeresztes* a.) (az *m* és az *l* hangok közé ékelődő *p* hang kérdéséhez vö. Tóth V. 2004: 464). Szókezdő helyzetben találkozunk szervesen *H-*

mássalhangzó hozzátoldásával, pl. 1354: *Halsoalpar*, vö. 1488: *Felalpar* és *Pyspekalpar* (Külső-Szolnok; Cs. 1: 667, *Alpár* a.); illetve *S-* többletmássalhangzó jelentkezésével, pl. 1525: *Spapradna*, vö. 1941: *Papradnó* (*Papradno*) ~ *Kosárfalva* (Trencsén; FN. 167).

4. Következtetés: a vizsgált helynevek komplex nyelvi elemzésének lehetősége az adatbázis segítségével

A fentiekben a tematikus adatbázisban foglalt információk alapján az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helynevek néhány fontos helyesírás- és hangtörténeti jellemzőjének tárgyalására nyílt lehetőségem, de természetesen az adatbázis felhasználható a névformák komplex nyelvi, kronológiai és névföldrajzi vizsgálatára is.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609, 710–718, 789–799.
- Bárth M. János 2010. *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése. Névföldrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Helynévtörténeti Adattárában*. Doktori (PhD) disszertáció, kézirat. Budapest: ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Magyar Nyelvtudományi Doktori Program.
- Bárth M. János 2011. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól. In Bárth M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 11–32.
- Bárth M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.) 2011. *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Benkő Loránd 1987. Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung. In Benda, Kálmán – von Bogyay, Thomas – Glassl, Horst – K. Lengyel, Zsolt (Hrsg.): *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. München: Trofenik. 1: 303–315.
- Benkő Loránd 1993. Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *Magyar Nyelv*. 89: 10–19.
- Bölcskei Andrea 2005. A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *Névtani Értesítő*. 27: 152–162.
- Bölcskei Andrea 2012. Az egyház mint egykori birtokos a magyar helységnevekben. *Névtani Értesítő*. 34: 71–80.

- Bölcskei Andrea é. n. Az egyházi birtoklásra utaló történeti helynevek összegyűjtéséről, elemzési szempontjairól. *Helynévtörténeti tanulmányok* 11. Megjelenés előtt.
- N. Császi Ildikó 2011. A már kiadott, ún. „megyei helynévtárak” adatbázisba rendezéséről. In Bárh M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 129–139.
- Hajdú Mihály 1991. Középkori *-monostora* utótagú helyneveink tipológiájához. In Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 250–254.
- Hoffmann István 1999. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő*. 21: 66–70.
- Kázmér Miklós 1970. A „falu” a magyar helynevekben. *XIII–XIX. század*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kenyherz Róbert 2013. A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. *A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 101–105, 281–300, 579–595, 697–709, 781–788.
- Kristó Gyula 1983. Az *-egyház(a)* utótagú helynevekről. In Uő. (szerk.): *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó. 450–455.
- MDH. = *Magyar Digitális Helynévtár*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. <http://mdh.unideb.hu>
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- Mező András 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke.
- Mikesy Gábor – Képes Attila 2011. A térképészeti célú névtárak nyelvészeti felhasználási lehetőségeiről. In Bárh M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 115–127.
- Mikesy Sándor 1967. A „vallási” helynevekről. *Magyar Nyelv*. 63: 474–476.
- MNA. = *Magyar Névarchívum*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. <http://mna.unideb.hu>
- Murádin László 2000. *Egyházi településnevek Erdélyben*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.
- Póczos Rita 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Rácz Anita 1999. Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei. *Névtani Értesítő*. 21: 71–74.
- Solymosi László 1994. Harangozók és *Harangozó* nevű települések a középkori Magyarországon. *Századok*. 128: 336–351.

- Solymosi László 1997. *Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak–nevek–szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 372–386.
- Szőke Melinda 2013. Az *apát* lexéma megjelenése a garamszentbenedeki apátság birtokainak nevében. *Névtani Értesítő*. 35: 109–122.
- Tóth Valéria 2004. Az inetimologikus mássalhangzók a magyar helynevekben 1–2. *Magyar Nyelv*. 100: 321–331, 454–470.
- Tóth Valéria 2006. A templomcíméből alakult településnevek változásáról. In Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 31–46.
- Tóth Valéria 2007. A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv*. 103: 408–419.
- Tóth Valéria 2011. A térinformatika alkalmazási lehetőségei a nyelvészetben. In Lóki József (szerk.): *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában II*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 143–150.
- Tóth Valéria 2012a. Mai Magyar Digitális Helynévtár. Egy kutatási program célja, eredményei, távlatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok*. 7: 19–27.
- Tóth Valéria 2012b. Patrocíniumi településnevek Európában. *Magyar Nyelv*. 108: 292–303.
- Tóth Valéria – Zichar Marianna 2011. Informatika a nyelvtudomány szolgálatában. In Cser László – Herdon Miklós (szerk.): *Informatika a felsőoktatásban 2011 konferencia. Konferenciakiadvány*. Debrecen: Debreceni Egyetem Informatikai Kar. 843–348.
- Tóth Valéria (szerk.) 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debrecen – Helsinki: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.